

26. **Тесленко Д. Л.** Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передstepу (аналіз поховального обряду) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Тесленко Дмитро Леонідович. – К., 1999.
27. **Тодорова Х.** Каменно-медната епоха в Бългaрия (V хилядолетия пр. н. е.) / Х. Тодорова. – София, 1977.
28. **Шарафутдинова И. Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К., 1982.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

УДК 902/904

О. В. Харитонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТОРГІВЛЯ ГУТНИМ СКЛОМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVII–XVIII ст.

Розглянуто питання торгівлі гутним склом на українських землях XVII–VIII ст. із залученням археологічного матеріалу.

Ключові слова: торгівля, гутне скло, імпорт, археологічна пам'ятка.

Рассмотрены вопросы торговли гутным стеклом в украинских землях XVII–XVIII вв. с привлечением археологического материала.

Ключевые слова: торговля, гутное стекло, импорт, археологический памятник.

The author considers the questions of Hutta glass trade in Ukrainian land in 17–18 c. using archaeological material.

Key words: trade, Hutta glass, import, archaeological monument.

Про торгівлю гутними скляними виробами знаходимо свідчення як у документальних, так і в наративних джерелах. Книги Львівського Ставропігійського братства початку XVII ст. донесли до нас відомості про закупівлю посуду. Записи фіксують ціну виробів і зазначають мету купівлі – «на вітання» духовним особам під час урочистостей [11, с. 72]. Є відомості цього часу, що скляний посуд (фляші, четвертні (кварті), скляниці) продавався у Львові в будках, де торгували пивом. Зафіксовані свідчення про торги чернігівськими скляними виробами, до того ж високої якості, що відбувалися в різних місцях Лівобережної України вже у першій половині XVIII ст. Під 1767 р. фіксуються згадки про торги склом у різних місцях Лівобережжя: м. Мглині, м. Ніжині, м. Козельці, м. Опішному, с. Млинах Опішнянської сотні, м. Городище Миргородського полку, м. Стародубі [3]. На ярмарки, що були 1783 р. у м. Носівці, купці, серед іншого, привозили «черепяную и склянную посуду изъ полку Черниговского и сотни Моровской» («Описание Черниговского Наместничества»). У Ніжині 1780 р. декілька приїжджих купців продавали кришталевий посуд (Архів Чернігівського Губернського Правління, д. «военным», 1780 р.), у Стародубі 1781 р. було со «стекломъ будокъ 4»; у м. Середній крамниць «з різним кромом і склом було 16» (А. Лазаревский «Описание старой Малоросии», «Описание Новгородсеверскаго Наместничества») [10]. В історіографії питання щодо торгівлі гутним склом спеціально не розглядалося, однак, певні аспекти висвітлені в роботах, присвячених соціально-економічній проблематиці українських земель XVII–XVIII ст. [6; 7; 8; 10; 12; 14; 15].

Швидкому розвитку склоробства сприяли умови, що склалися в Україні внаслідок входження до Російської імперії, на той час могутньої централізованої держави. Реформи в галузі економіки, державного управління, культури, які енергійно запроваджував Петро I, викликали загальне промислове піднесення, що охопило також російське і українське склоробство. Чернігівщина стала найважливішим осередком українського склоробства. На початку XVIII ст. тут нараховувалося понад 120 підприємств. З'явилися гути на півдні Лівобережжя, де у той час посилювався процес колонізації степових просторів [1]. Засобом поширення скла була торгівля, яка завжди є індикатором стану продуктивних сил. Чернігівські, волинські і подільські гути задовольняли місцевий попит і одночасно працювали на більш широкий ринок. Вони надсилали столове начиння і аптекарський посуд до Варшави, Риги, Вільно, в Білорусію, Румунію, Туреччину і навіть у Німеччину [9, с. 61 – 63]. Продовжувалася торгівля українським склом і в Росії [4]. Якщо спочатку зустрічаємо більше підприємств вільних селян і рядового козацтва, то незабаром їх витісняють гути, які належали представникам привілейованих станів [9, с. 18, 19, 116].

Слід звернути увагу на характер імпортованих скляних виробів. Коштовні, оздоблені розписною емаллю та грануванням, виготовлені в майстернях острова Мурано поблизу Венеції скляні вироби цінувалися в усій Європі на вагу золота. Львів як значний центр міжнародної торгівлі мав тісні зв'язки з Італією, зокрема із Венецією [7]. Як повідомляє Н. Бакланова, в торгівлі Московської держави XVII ст. важливу роль відігравав привізний посуд. Серед золотого, срібного, кам'яного, кришталевого був також скляний, «венеційський». Увесь цей посуд за своїм призначенням уживався лише у великі свята як гарний і дорогий сувенір, привезений з-за кордону, придбаний у Росії у купців-чужинців або подарований за службові заслуги [6, с. 74 – 80]. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. попит на скляні вироби зріс, збільшилося їх виробництво за рахунок зростання чисельності гут, мануфактур та заводів, а також зростання обсягу виготовлених на них виробів. Це привело до змін характеру збуту скла. Гути, виробляючи ординарну товарну продукцію, продавали її на місці приїжджим купцям, які звалися «склярами», пізніше «баршниками» та на замовлення, для чого, наприклад, було створено каталоги на містечкових ярмарках та у спеціалізованих лавках, котрі існували в багатьох містах [15]. У цей період скло стало доступним не тільки простим міським, але й сільським жителям, що приїжджали на містечкові ярмарки. Є відомості, що вже у першій половині XVII ст. скло українських гут вивозилося великими партіями до Москви та інших міст Московського царства [13, с. 50]. Торгівля українським склом наприкінці XVII ст. у Москві стає постійним явищем, а обсяги її свідчать про розквіт гутництва.

Наприкінці XVIII ст. чернігівські гути досягли високого розвитку стосовно різноманітності своїх виробів. Обіг деяких з них і вказівки на ринки збуту свідчать про те, що виробів було дуже багато. На гуті, яку заснував Корецький, у 1723 р. зберігалася «всякої посуду простого скла возов з двадцять» Блешнівська гута 1781 р. виробляла до 270 тис. предметів зі скла; обіг Олександрівської гуті на той час досягав 1,5 тис. руб., а Воронівської до 1 тис. руб., до того ж на ній виробляли до 2 тис. кіп скляних виробів (тобто 120 тис. речей). Деякі Злинські гути виробляли до 5 тис. кіп (300 тис.) виробів. Певні уявлення щодо асортименту та обсягів виробництва скла на лаврських гутах дає перелік продукції Хотилівської гуті за 1768 р. У цьому році вона виробила 3095 речей загальною вартістю 164,61 крб. Асортимент скляного посуду складався із 160 десятиквартирних сулій, 160 фляш, 35 глеків, 100 кухлів, 100 штофів, 100 склянок, 140 рюмок та чарок, 100 екземплярів дрібного аптечного посуду. 240 предметів було виготовлено з кришталевого скла (20,8 крб.), інші – із звичайного скла «зеленої води» [9, с. 192]. Решту продукції гуті – 2,1 тис. виробів на суму 143,8 крб. – складало ві-

конне скло різного розміру та гатунку, зокрема, 640 виробів були виготовлені з білого поташного скла (120 крб.), тоді як «шиби зеленые прозорчистые» – 1550 виробів коштували 23,8 крб. Дуже значний відсоток у річному обсязі продукції Хотилівської гуті віконного скла (близько 71 % всіх виробів та 87,4 % їх загальної вартості) віддзеркалює одну з головних тенденцій останнього етапу розвитку українського гутництва, пов'язану з його пристосуванням до умов капіталістичної конкуренції [12].

Збували чернігівські гуті свої вироби, окрім губернських міст (Семенівка, Ропськ, Горськ, Стародуб, Мглин), до Харкова, Глухова, Гадяча, Зінькова, Ярославля, Дорогобужа, Рильська, В'язьми, Смоленська, Орла та Білгорода [14, 29–36]. До цього переліку увійшли тільки ті місця збуту скляних виробів чернігівських гут, про які ми зустріли свідчення за 1781 р. Список цей, зрозуміло, неповний, але й він говорить про те, наскільки широко розходилося скло з Чернігівщини. Торги скляними виробами, до того ж високої якості, відбувалися в різних місцях Лівобережної України вже у першій половині XVIII ст.

Облік гутної продукції відбувався не поштучно, а копами, що свідчить про велику кількість виробів. Копя скла була умовною одиницею; вона охоплювала різну кількість однорідного товару залежно від його місткості, форми, складності виробництва тощо. У копі нараховувалось звичайно 5 відерних сулій чи банок, 10 піввідерних, 20 чвертьвідерних (загальною місткістю 60 л), 30 півтораквартирних, 40 квартирних (загальною місткістю 12 – 15 л) тощо. У калькуляції цін розписних та інших орнаментованих виробів за одиницю також правила копа. В Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН України у Львові зберігаються пляшки і кухлик з олійним розписом. На паперових етикетках цих виробів є надпис польською мовою: «Скло Снятинське ординарне гранатур мальоване 30 на копу. Ціна за копу 2 зл. р. 80 цент». Ціна вказана в австрійській валюті – золоторейнських і крейцерах (центах), згідно курсу 1772 р. У 1757 р. на Радутинській фабриці кришталю Мальцевих (Брянський повіт) в одну копу входило 20 штофів загальною місткістю 24 л, або 25 півштофів місткістю 15 л [3, с. 52]. Мірою віконного скла слугувала скринька або ящик.

Скляний посуд займав значне місце в побуті запорізького козацтва. Матеріали з досліджених археологічних пам'яток XVII–XVIII ст. свідчать, що певна кількість привізних скляних виробів потрапляла до їхнього побуту [2]. Однак, слід підкреслити, що саме «потрапляла», як привезений товар або військова здобич. На Запоріжжі побутовали скляні вироби, що походили з гут Правобережної та частково Лівобережної України, Росії, та зарубіжних країн. Беручи до уваги той факт, що функціонування гут залежало насамперед від географічних умов: наявності поблизу лісу, річки, сировинних ресурсів, існування гут на власне запорізькій землі було неможливим. Тому зосередимося на центрах виробництва скла, знахідки якого є типовими для території Вольностей.

Лише в другій половині XVII ст. з'являються гуті, які при виготовленні продукції орієнтувалися на певний стиль, розрахований на запити козацтва. Виникають вони на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині і тільки на кінець XVII ст. – на Слобожанщині (гута охтирського полковника І. Перекрестова, «заводи» ізюмського полковника Ф. Шидловського) [1].

Під кінець XVIII ст. на Лівобережжі працювало близько 25 гут. Їх будували здебільшого промисловці-гутники і майстри-орендарі на землях магнатів і шляхти, монастирів і (на Лівобережжі) козацької старшини. Маючи підтримку з боку цих землевласників (чимало з них мали свої власні гуті), а також з боку гетьманської адміністрації (особливо за гетьманування І. Мазепи), скляна промисловість все більше поширювала мережу своїх підприємств. На гутах вироблялося віконне скло, різноманітний посуд (зокрема аптечний), пляшки тощо, а також кришталеве та оптичне скло. Ці вироби вивозилися до Московщини, Білорусі, Польщі та При-

балтики. Скляна промисловість у формі гут найбільше поширюється у XVIII ст., зокрема на Чернігівщині; загалом на Лівобережній Україні працювало близько 100 гут (майже всі на території Стародубського й Ніжинського полків).

Торгівля на запорозьких землях козаків була дуже розвинена, цьому сприяло як розташування території, так і природні шляхи сполучення [8, с. 187 – 190]. Можна сказати, що торгівля Польщі, Литви, України і Південної Росії XVII–XVIII ст. певною мірою велася за посередництвом запорозьких козаків. Ці шляхи сполучення були насамперед природними – річки, а також так звані «одвічні» шляхи, головними з котрих були Муравський і Чорний з їх боковими гілками [16, с. 194].

На місці поселень на землях козацтва знайдено багато фрагментів типового скляного посуду – штофів, фляг і дзбанків, барилець. Тому більш детально розглянемо знахідки гутного скла з найбільш інформативних та цікавих досліджень археологічних пам'яток цього часу: містечка Самарі – Новобородицької чи Богородицької фортеці, поселення в урочищі Попов мис поблизу селища Стара Ігреня, містечка Китайгорода, Полтавської фортеці, Цареборисівської фортеці та Батурина – гетьманської столиці за часів Мазепи. Знахідки гутних скляних виробів представлені фрагментами основних функціонально-типологічних категорій: посудин для зберігання рідин та сипких речовин (кварти, штофи, напівштофи, пляшки, фляги, баклаги, глеки з ручкою, молочники, карафки, барильця, банки), столового посуду (склянки, стопки, кухлі з ручкою, кубки, чарки, келихи, бокали), посуду для індивідуального вжитку (тарілки, цукорниці, вази-кошики для цукру, сільнички, перечниці), аптечного посуду, вікон, дрібних скляних виробів (чорнильниці, свічники, дзеркала, гало, прикраси, скляні вставки) [5].

Таким чином, скляний посуд може слугувати інформативним джерелом для більш досконалого вивчення духовно-культурних, матеріальних процесів та явищ у соціумі з одного боку (історичний аспект) та датуємим матеріалом – з іншого (археологічний аспект).

Бібліографічні посилання

1. **Багалеї Д. І.** Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московского государства / Д. І. Багалеї. – Х., 1886.
2. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
3. **Крюков П.** Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты / П. Крюков. – СПб., 1853.
4. **Курц Б. Г.** Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича / Б. Г. Курц. – К., 1915.
5. **Харитонова О. В.** Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Харитонова Олена Вікторівна. – Д., 2010.
6. **Бакланова Н. А.** Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII в. / Н. А. Бакланова // Труды гос. ист. музея. – М., 1928. – Вып. IV. – С. 74–80.
7. **Гошко Ю. Г.** Промисли й торгівля в українських Карпатах XIV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К., 1991.
8. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2/2002 – 1/2003. – С. 187–190.
9. **Модзалевський В. Л.** Гути на Чернігівщині / В. Л. Модзалевський; за ред. з передм. М. Біляшівського. – К., 1926.
10. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко – К., 1959, 1962.
11. **Петрякова Ф.** Українське гутне скло / Ф. Петрякова – К., 1975.
12. **Пономарьов О. М.** Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України в XVIII ст. / О. М. Пономарьов. – Л., 1971.

13. **Рожанківський В. Ф.** Українське гутне художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К, 1959.
14. **Січинський В.** Нариси з історії української промисловості / В. Січинський. – Л., 1838.
15. **Швыдько А. К.** Социально-экономическое развитие Украины в XIV – середине XVIII ст. / А. К. Швыдько – Д., 1988.
16. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький : у 3 т. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МОНЕТИ ІЗ ЗАКРИТИХ КОМПЛЕКСІВ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ: ПІДСТАВИ НУМІЗМАТИЧНОГО ПЕРЕДАТУВАННЯ

Розглянуто нові знахідки срібних дротяних копійок із закритих комплексів Новобогородицької фортеці, що надає підстави для нумізматичного передаткування останніх.

Ключові слова: нумізмати́ка, дротяні копійки, закриті комплекси, фортеця.

Рассмотрены новые находки серебряных проволочных копеек из закрытых комплексов Новобогородицкой крепости, что дает основания для нумизматической передатировки последних.

Ключевые слова: нумизмати́ка, проволочные копейки, закрытые комплексы, крепость.

The author considers new finds of silver wire copecks from closed complexes of Novobogoroditskaya fortress, that gives ground for their numismatic redating.

Key words: numismatics, wire copecks, closed complexes, fortress.

Експедицією НДЛ археології та історії Придніпров'я ДНУ імені Олеся Гончара протягом 2002 – 2011 рр. проводилися дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці та її посаду. За означений період було виявлено понад 700 різночасових монет, значний відсоток з котрих походить із закритих комплексів, тобто будівель, господарчих ям тощо [1, с. 191 – 200]. У багатьох випадках саме монети слугували датуючим фактором, тому їм завжди приділялася відповідна увага дослідників [4, с. 214–226; 3, с. 83–86]. Тим не менш останні знахідки змусли нас ще раз звернутися до цього питання.

У польовий сезон 2011 р. з метою уточнення планування житлової забудови ділянки біля «Самарських» воріт було продовжено розкоп V з умовною назвою «Митниця» (рис. 1).

У південно-східному напрямку (прирізка 1) досліджено площу 84 м², на якій зафіксовано залишки наземної будівлі, що отримала порядковий № 13. Розміри останньої 3,5×3,0 м, повздовжня орієнтація: північний захід – південний схід. У східному куті збереглися залишки відкритого вогнища підковоподібної форми, заглибленого на 0,2 м. Час існування будівлі встановлено за мідними російськими монетами, молодша з котрих – «п'ять копійок» Катерини II – 1770 р. карбування.